

що поступово приводить саме до очікуваних результатів набуття або викорінювання конкретних звичок [1, с. 239].

Серед засобів виховання, що сприяють укоріненню корисних звичок чи боротьбі зі шкідливими, К.Д. Ушинський розглядав нагороди та покарання. Хоча, на його думку, “кожна дія дитини із страху покарання або з бажання дістати нагороду вже сама по собі ненормальна й шкідлива”. К.Д. Ушинський вважав, що неможливо зовсім обійтися без покарань і нагород [1, с. 239]. Наприклад, коли вихователь, намагаючись подолати лінь до будь-якої праці, використовує покарання за лінощі і нагороду за працю, то шкідлива дія такого засобу виховання, передбачав К.Д. Ушинський, може поступово зникнути, а набута звичка до праці залишитися, що згодом приведе до розвинутої свідомості і волі вихованця.

Висновки. Отже, як бачимо, шляхи формування моральної звички, вказані К.Д. Ушинським, не втратили актуальності й у вирішенні проблем морального виховання в сучасній українській школі. Більше того, роздуми й настанови К.Д. Ушинського стосовно педагогічного значення звички в моральному вихованні підростаючих поколінь також звучать злободенно й сучасно. Посилаючись на відомого шотландського педагога Д. Керрі, видатний український мислитель наголошував на тому, що фактично вихователь не може “перешкодити утворенню в дітях звичок”, оскільки “діти чують, що ми говоримо, бачать, що ми робимо, і наслідують на неминуче” [1, с. 240]. Спираючись на вказану закономірність, К.Д. Ушинський і сьогодні закликає сучасних педагогів до вивчення і розуміння сили звички, переконує, що дорослі не можуть навіть неусвідомлено не впливати на природу дитини, здатну до наслідування. Тому, за висновком К.Д. Ушинського, “... краще мати свідомий і розумний вплив, ніж полишити всю справу випадку” [1, с. 240].

Література

1. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. / К.Д. Ушинський. – К. : Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 488 с.
2. Чавджаров С.Х. К.Д. Ушинський / С.Х. Чавджаров, М.Ф. Даденков. – К. : Радянська школа, 1945. – 29 с.

ЖАДАНОВА О.М.

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ТА ВИСВІТЛЕННЯ ЙОГО ЗАСАД У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стратегічним завданням кожної країни є виховання підростаючого покоління з високим рівнем загальної культури, високими і сталими духовними та моральними ідеалами. Останніми роками в Україні відчувається криза духовності і моралі значної частини молоді, тому проблема духовно-морального виховання сьогодні набула в нашій країні важливого значення й актуальності. Отже, звернення до досвіду вітчизняних педагогів кінця ХІХ – початку ХХ ст. у вирішенні означеного питання видається не тільки доречним, але й практично цінним.

Зауважимо, що окремі аспекти духовно-морального виховання особистості, формування духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині видатних педагогів, визначення місця духовно-морального компонента в структурі особистості дитини та його виховного значення ставали предметом історико-педагогічних досліджень (Л. Драчук, Т. Ільїна, Т. Тхоржевська, Т. Гуменникова та ін.) [1–4], і ми взяли на озброєння деякі історіографічні моменти, які наявні в них. Однак розвідки попередників з погляду нашого дослідження не мали системного характеру і не відзначалися глибиною аналізу порушеного нами питання. Крім того, аналіз педагогічної літератури і дисертаційних досліджень дає змогу констатувати, що проблема висвітлення ідей духовно-морального виховання в теорії і практиці вітчизняної педагогічної думки (кінець XIX – початок XX ст.) не була предметом спеціального і цілісного дослідження.

Необхідність подальшого опрацювання сучасних теоретико-методологічних проблем духовно-морального виховання, відтворення цілісності і безперервності історико-педагогічного процесу, нагромадження конструктивних задумів і позитивного досвіду їх реалізації в освітньо-виховній практиці на межі двох століть, забезпечення спадкоємності виховних традицій у формуванні духовності особистості вчителя, гуманізації та одухотворення її змістовних компонентів зумовила вибір теми дослідження.

Метою статті є аналіз висвітлення ідей духовно-морального виховання у творчості українських педагогів кінця XIX – початку XX ст.

Типовою особливістю української педагогіки кінця XIX – початку XX ст. був процес інтенсивного розвитку теорії виховання, надання їй самостійного статусу в межах педагогічної науки. Головним епіцентром активних дискусій та ідейної боротьби на той час була проблема людини і пошук шляхів її оптимального виховання. Безперечно, визначальним питанням різних науково-педагогічних течій було питання про виховний ідеал, мету і сутність виховання, його засоби і завдання. До процесу переосмислення виховного ідеалу особистості залучилися представники різних течій, котрі з різних, нерідко полемічних поглядів підходили до вирішення проблеми духовно-морального виховання людини і, найважливіше, – до визначення його результату.

Унаслідок цього поняття “ідеал виховання” поєднало в собі елементи духовності, моральності, соціальності, культурності, гармонійності, громадянськості, гуманізму тощо.

Кінець XIX – початок XX ст., як підкреслює О. Сухомлинська, є найбільш багатоплановим і різновекторним щодо розвитку української педагогічної думки. Він ознаменувався одним із найбільших сплесків самоусвідомлення українців, розвитком суспільних наук, публіцистики, мистецтва й педагогіки, активізацією національно-педагогічних пошуків і проявів цього процесу в освітянській практиці. Це був час не лише становлення національної системи освіти, а й упровадження національної складової в структуру педагогічної думки. Вона активно розвивалась і була

втілена у діяльності Х. Алчевської, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Я. Мамонова, С. Русової, Я. Чепіги та інших у руслі реформаторської педагогіки, орієнтованої на вільне виховання, трудовий принцип та народні традиції [5, с. 6].

Х. Алчевська (1841–1920 рр.) у педагогічній теорії була послідовницею К. Ушинського. Свої погляди на освіту й виховання вона виклала у великій мемуарній книзі “Передумане й пережите” та в численних працях, опублікованих у прогресивній пресі.

На думку Х. Алчевської, навчання має здійснюватися рідною мовою, послідовно, доступно. Навчальний процес має відзначатися застосуванням найефективніших прийомів, форм і методів навчання.

Важливо відзначити творчу спадщину одного з поборників прогресивної демократичної педагогіки й освіти – Т. Лубенця (1855–1936 рр.). Він належав до тієї плеяди педагогів-методистів кінця XIX – початку XX ст., що присвятили своє життя боротьбі за народну школу і розвитку педагогічної науки. Понад півстоліття видатний педагог, методист та громадсько-освітній діяч самовіддано працював в ім’я освіти народу [6, с. 291].

Т. Лубенець наголошував на своєрідності процесу навчання і виховання. “Багато хто думає, що нижча школа настільки могутня, що вона неминуче зв’язана з моральністю і приносить її з собою. Положення це справедливе лише до певної міри. Основи моральності не ґрунтуються на одних знаннях: вони становлять потребу душі, розвиваються і зміцнюються навіюванням і прикладом”, – писав він [7, с. 15].

На його переконання, основні завдання школи полягають у тому, щоб приділяти більше уваги розвитку розумових здібностей і моральних якостей учнів, виховувати з них освічених людей. “Навчання і виховання здійснюються різними шляхами, взаємно доповнюючи один одного. Якщо вчитель досяг того, що його учні добре засвоїли за програмою грамотність і вміють користуватись нею, то такий учитель виконав тільки своє пряме завдання. Для морального ж виховання не існує і не може бути ані програми, ні підручника, ні напрацьованого методу. Кожний народний учитель може і повинен мати великий моральний вплив, але ніколи такий вплив не набувається заучуванням правил моралі, тому що успіх морального виховання залежить від моральних якостей вихователя...”. Крім того, він дотримувався педагогічних поглядів, які враховували обов’язковість забезпечення широкої освіти народу, введення обов’язкового елементарного навчання, обґрунтування психолого-педагогічної необхідності початкового навчання дітей рідною мовою, удосконалення методики викладання російської мови як шлях полегшення її засвоєння, сприяння активізації соціально-культурних процесів в Україні, великого значення надавав питанням організації, теорії і методики початкового навчання, зв’язку навчання з життям, критикував систему тілесних покарань та підтримував відкриття недільних шкіл [8, с. 138].

С. Русова (1856–1940 рр.) – провідний педагог у галузі національного дошкільного виховання. За визначенням Л. Артемової, вона ставила й

цілком по-сучасному вирішувала проблему загальнолюдського у вихованні [9, с. 249–252].

Як і К. Ушинський, С. Русова знаходила органічну єдність між національною та загальнолюдською культурою і вважала таку єдність концептуальною основою виховання. Вона сформулювала основні принципи національного виховання гармонійної людини, громадянина: 1) індивідуальність, пристосованість до природи дитини; 2) відповідність особливостям і потребам своєї країни, нації; 3) відповідність соціально-культурним вимогам часу; 4) єдність суспільного і родинного виховання; 5) благочинність, моральність [8, с. 137].

Великого значення С. Русова під час виховання надавала грі, яка на певному етапі переходить до праці. Розвиваючи ідеї К. Ушинського, працю вона поділяла на фізичну й розумову, особливу увагу приділяла праці з різними матеріалами, господарській, самообслуговуванню, роботі в саду.

Питання виховання педагог розглядала в органічній єдності з навчанням. Зокрема, рекомендувала вчити моральності так само, як будь-чому іншому. Розробляла перелік інтелектуальних і соціальних “добродійностей та культурних звичок”, які важливо виховувати у дошкільників. Серед засобів морального виховання вона виокремлювала національні, які використовувалися народом споконвіку: легенди, казки, народні пісні, вірші тощо. Це виховує у дитини відчуття власного народу, обов’язку перед ним, патріотизм [9, с. 249–252].

Отже, важливу роль у формуванні особистості С. Русова відводила моральному вихованню. Мораль народу (совість, правдивість, гідність, справедливість, чесність тощо) проймає всі грані життя, вона є його сутністю. Її думки про мету, зміст і засоби морального виховання заслуговують на увагу і є актуальними й сьогодні, коли вся система виховання орієнтується на виховання у молоді загальнолюдських цінностей. Виховний ідеал, з погляду С. Русової, виробляється під впливом народних традицій, ідеалів, які на той час панують у суспільстві. Вона писала: “На жаль, у людей не однакові ідеали, не однакові моральні цінності. Одні ставлять собі в житті одну мету, інші – іншу; одні ставлять понад усе практичну вигоду, інші – багатство; одні – культурні здобутки, інші – владу. У вихованні теж можуть бути різні завдання, бо вихователі – різні люди, і не можна нав’язувати кому-небудь якусь мету. Але як не змінюються в різні часи погляди на добро, кінцевою метою виховання завжди була і є благочинність, моральність, і все навчання мусить виробити в дитині такий світогляд, при якому краса і добро стояли б на такому ґрунті, щоб просто могли промовляти до її розуму і перемагати в ній той егоїзм, що в кожній дитині панує довгий час” [10, с. 160].

Метою морального виховання С. Русова вважала “намагання виробити з учня вільну людину, готову до реалізації гуманного ідеалу, що панує в суспільстві” [10, с. 162].

Кожну окрему людину вона розглядала передусім як члена людського суспільства, а людство – як єдине ціле, не гіперболізує його класові структури.

У вихованні велику увагу приділяла С. Русова виробленню характеру, бо “він дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага” [11, с. 62]. Основними рисами характеру, що виражають ставлення до колективу та окремих людей, С. Русова визначала патріотизм, доброту, людяність, вимогливість. Крім того, вона радила розвивати в дітей працелюбство, сумлінність, відповідальність, охайність, а також скромність, повагу до старших, гордість і доброзичливе ставлення до інших людей. З розвитком характеру С. Русова тісно пов’язувала й розвиток волі: “...людина зі слаборозвиненою волею не може мати міцного незалежного характеру, панувати над своїми емоціями”. Великого значення надавала вона у вихованні характеру розуму дитини та її пам’яті: “Пам’ять дає звички, які мають велике значення для розвитку характеру. Без звичок неможливе виховання. Пам’ять та воля стримують бажання дитини, не дають розвинути примхам. Пам’ять – це організованість, і коли ж дитина нічого не пам’ятає, це вносить цілковиту дезорганізацію в її внутрішнє “я”. Пам’ять зміцнює волю. Самими звичками не виховується характер; для дитини потрібний розум, щоб, керуючись звичками, схилити дитину до добра” [11, с. 63].

Школа, на думку педагога, має стати тим осередком, де всі духовні моральні враження будуть перероблятися у свідомості дитини не тільки відповідно до її індивідуального складу, а великою мірою визначатися тією товариською атмосферою, яка складається з однолітками, і довірливими стосунками між учителями та учнями, учнівським самоврядуванням, загальною організацією навчально-виховного процесу. “Усе шкільне життя з його працею, товариством, практикою взаємної допомоги товаришеві – ось та атмосфера, що найкраще морально виховує дітей”. До цього вона додає найближчий контакт із природою, різноманітну працю для потреб школи, спорт, ігри тощо.

Особливу роль у моральному становленні дитини С. Русова відводила праці. Починати трудове виховання слід у сім’ї. Зразковою в цьому плані вона вважала селянську сім’ю, у якій батьки через життєві обставини змалку залучають дитину до праці. У статті “Націоналізація дошкільного виховання” С. Русова наголошувала, що “бажано було б уже зробити вже хоч десь на Україні спробу в родинному житті українськими засобами провести найкращі сучасні педагогічні ідеали, виховати розумну працювиту дитину, не одірвану від свого рідного народу, а навпаки, зв’язану з ним пошаною до усього свого, знанням усього того, серед чого вона виростає. З таких дітей Україна справді мала б рідних синів – щирих робітників на ниві народній, творців її майбутньої ліпшої долі” [12, с. 22].

Вона пропонувала розгорнуту програму трудового виховання дітей у дитячих садках і школах. С. Русова сформулювала основні вимоги до праці, які забезпечать виховний ефект: праця має бути доступною, творчою, цікавою, посильною, розрахованою в часі, привалювати самим процесом і захоплювати результатом; під час праці діти мають усвідомити трудове завдання і його значення; завдання повинно бути виконаним

якнайкраще і доведеним до кінця, праця має відповідати віковим та індивідуальним особливостям дітей, сприяти їх розумовому, моральному й естетичному розвитку. Лише за таких умов праця розвиває силу волі, наполегливість у досягненні мети, стимулює самостійну творчість дітей. Дослідниця стверджує, що для загального гармонійного розвитку людини необхідно перебудувати всю систему внутрішньої організації школи так, щоб школа була збудована на праці дітей, на трудових засадах виховання і навчання, які слід вважати необхідними принципами будь-якої системи загальної освіти [13, с. 7].

Таким чином, С. Русова, як і К. Ушинський, постійно підкреслювала зв'язок морального виховання з естетичним, фізичним та розумовим вихованням. Важливим засобом морального виховання вчена вважала навчання. “Навчання, – писала вона, – може дуже добре сприяти виробленню характеру, розвиваючи увагу, розум, викликаючи постійну ініціативу, даючи дитині цікаві для неї заняття, які вимагають від неї самої самостійної активності” [11, с. 63].

Важливим засобом морального впливу на учнів є особистість вчителя (вихователя). Вчитель передусім має глибоко усвідомлювати громадянську відповідальність за результати морального становлення вихованця, мати належну теоретичну й методичну підготовку для здійснення повного циклу морального виховання: знання – почуття – вправи – свідомість – звички. Витоки моральності С. Русова пов'язує з родиною, рідним народом, природою, землею, Батьківщиною.

Питання моральності вона розглядала в дусі християнського вчення про добро і зло. Тому не дивно, що релігію С. Русова, як і К. Ушинський, вважала складовою морального виховання. Сюди ж вона залучала усну народну творчість, літературу. У національній народній літературі С. Русова вбачала багато таких моментів, коли національний і християнський елементи дуже близько й гармонійно поєднувалися, в найкращій словесній формі ширилися християнські ідеали, закладалися зерна майбутнього українського національного виховного ідеалу.

Поруч із національною поезією і християнством С. Русова наголошувала на значенні для морального виховання історії і філософії, географії й природознавства. Вона вважала, що моральна свідомість учнів зростає при вивченні біографій видатних осіб. Але водночас С. Русова зауважувала, що в прагненні пробудити у дітей патріотичні почуття слід остерігатись викривленого фальсифікованого висвітлення історії своєї країни: “Ми не йдемо до історії по науку моралі, ми не вимагаємо від історії пробудження в учнях патріотичного почуття, розвиток патріотизму не може бути завданням навчання історії, це відняло б у самого навчання потрібну безсторонність в оцінці історичних подій. Справжня вартість кожної науки – це її абсолютна правдивість” [10, с. 144]. Симпатія до людей і почуття обов'язку, на думку С. Русової, мають дати дитині розуміння правди, яким має бути пройняте все життя. “Треба виховувати в дітях правду власним прикладом, – писала вона, – щоб дитина не могла

побачити в житті своїх близьких жодної суперечності між словами і ділом, щоб ніколи брехня не ставала для дитини корисною” [11, с. 36].

С. Русова у своїх теоретичних працях і практичних порадах тісно пов'язувала моральне виховання з естетичним. Вона зазначала, що коли дитину оточує краса, зрозуміла й приваблива для неї, вона впливає на її настрій, спонукає на добрі справи. Обов'язковими умовами естетичного вигляду дитячого садка, школи, самих учнів, їх оточення мають бути чистота, охайність. Ці риси С. Русова вважала першими моральними звичками дитини.

Одним із джерел естетичних впливів, згідно з С. Русовою, є природа в “усій її непереможній красі: у квітах, метеликах, у співах пташок, у кольорах зорі, в красі далеких краєвидів”. Це також збагачує душу дитини враженнями правди, краси і захоплює її уяву; в душі складається глибоке бажання “здійснювати теж тільки красу і правду”, а це і є моральне виховання.

Методами морального виховання С. Русова вважала приклад батьків, учителів; сугестію; бесіди з дітьми; моральні вправи; ігри. Важливе значення в процесі морального виховання вона надавала вихованню позитивних звичок.

Видатний педагог засуджувала фізичні покарання як метод морального виховання, найкращим засобом морального впливу на дитину вона вважала любов до неї, це “той ґрунт, на якому виховання досягне своєї ефективності” [14, с. 30].

Моральний розвиток дитини, на її думку, на певному етапі повинен викликати потреби в самовдосконаленні, самовихованні, самодисциплінуванні, в опануванні власних емоцій.

С. Русова збагатила теорію морального виховання положеннями про комплексний особистісно орієнтований підхід до виховання, своїм прагненням об'єднати всі виховні впливи на дитину з метою формування гармонійної особистості, палкого патріота своєї країни, людини розумної, гуманної, відповідальної, працьовитої.

Вона під народним розуміла національне, розглядала навчально-виховний процес як суто національний феномен, що має виходити з потреб та інтересів народу, базується на досягненнях культури, традиціях народу й останніх світових досягненнях науки.

Цей її потяг до національного виростає з ідейно-політичного руху української інтелігенції проти національного приниження, меншовартості, за розвиток своєї культури на основі справедливості, свободи й права.

Б. Грінченко (1863–1910 рр.) зробив значний внесок у розвиток вітчизняної педагогіки. Узагальнюючи свій досвід роботи в школі та розвиваючи ідеї К. Ушинського, він доводив, що тільки навчання рідною мовою, національна освіта і національна система виховання можуть дати користь народові. Ці думки він виклав у численних теоретичних працях: “Народні вчителі і українська школа” (1906 р.), “Якої нам треба школи” (1906 р.), “На беспросветном пути: об украинской школе” (1905 р.) та ін.

Б. Грінченко став активним учасником дискусії про мову, яка розгорнулася в 90-х рр. XIX ст. на сторінках галицької преси. Б. Грінченко, як і К. Ушинський, на конкретних прикладах і фактах показав, що “московська школа в українському селі нижча від народу, безсила й некорисна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитини розвиток, душу ж не розвиває, а псує, огидний жаргон, що вона виробляє, здатний хіба що ябеду скласти, ця школа замалим не пекло дитині”. У статті “Народні вчителі і українська школа” він зазначав, що всім народам Росії треба волі для їхнього слова, всім треба національної школи. Усі діти мають ходити до народної школи. Брак українських шкіл призводить до денаціоналізації населення й трагічних культурно-освітніх, морально-економічних наслідків. Навчання чужою мовою гальмує духовний розвиток дитини [9, с. 252–254].

Народна школа, за Б. Грінченком, повинна “виховувати розум дитини наскільки це посилено для народної школи, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною до подальшої діяльності, тому що при сучасному стані речей саме в цій подальшій діяльності і полягає вся суть”..., охопити всіх дітей національною освітою [8, с. 117].

Важливим завданням школи Б. Грінченко вважав також трудове виховання. Адже праця є необхідною умовою повсякденного життя. Вона забезпечує кращий фізичний розвиток, виробляє спритність, навички володіння інструментом. Фізична праця робить людину добрішою. Ці думки педагог виклав у творах “Каторжна”, “Грицько”, “Украли”, “Кавуни”, “Панько”, “Батько і дідусь” [9, с. 256].

Найцінніший і найважливіший науково-педагогічний твір Б. Грінченка був надрукований у 1905 р. у журналі “Русское багатство” у № XI–XII російською мовою під заголовком “На беспросветном пути”. У цьому творі автор порушував актуальні проблеми української школи в часи насильного знищення України. Частина цих проблем залишається актуальною й досі.

У першій частині він подав думки педагогів, представників земств, міських дум і культурних діячів про українську школу. Починається твір цитатою відомого педагога К. Ушинського: “Мало успіху з такої школи, до якої дитина йде з дому, як з раю в пекло, і з котрої вона біжить додому, як з темного пекла, в котрім усе темне, чуже, незрозуміле, у світлий рай, де все ясне, зрозуміле і близьке серцю. А таке враження справляє на малоросійську дитину школа, це єдине місце в селі, в яким говорять незрозумілою для неї мовою. Дитина, не учувши вдома жодного великоруського слова, з першого ж дня навчання у школі починає наvertати на великоруський лад, і добре було б, якби на чисто великоруський, а то на той огидний жаргон, що виробляється в малоосвіченого малороса під час намагання розмовляти великоруською мовою. Така школа з першого ж дня зовсім непривітна, нагадує дитині, що вона не вдома, і без сумніву, здається їй страховищем...” [15, с. 73].

Цими словами визначного українського педагога Б. Грінченко звертає увагу читача на кривду, яку завдала царська Росія українській дитині, українській освіті й українській культурі. Разом із К. Ушинським

Б. Грінченко негативно характеризував сучасну йому освітню систему, що цілковито забороняла національну школу. “Ці висловлені К. Ушинським вирази можуть привести до великого подиву людей, необізнаних зі станом шкільної справи в Україні й запевнених, що там усе добре й не гірше, ніж у Великоросії, і не тільки привести до подиву – їм може здаватися це перебільшеною критикою, доведеною до абсурду, – пише Б. Грінченко. – Але ж ці слова належать особі, яка вважається авторитетом у педагогічних питаннях, авторитетом, що не піддається критиці. Думки такого педагога не можуть не пробуджувати уваги, тим більше, що піднесене ним питання дуже вагоме. Якщо К. Ушинський має рацію, то значить, що 25 мільйонів українців не тільки позбавлені найпотрібнішого засобу освіти – порядної школи, але й ще підлягали протягом багатьох десятків років впливові установи, що робить “гірше, ніж нічого”, бо “затримує на кілька років натуральний розвиток дитини”, а душу людини “не розвиває, а псує”. Іншими словами, коли К. Ушинський правильно описав, то все до цього часу зроблене у сфері народної освіти в Україні є навіть не нулем, а мінусом у справі народного розвитку. Природно, тут постає бажання перевірити думку К. Ушинського” [15, с. 74].

Аналіз творчості Б. Грінченка дає підстави вважати, що найбільш відчутний вплив на нього мав саме К. Ушинський. Ідею народності в суспільному вихованні він вважав головною в педагогічній теорії видатного педагога. До обґрунтування ідеї української національної школи Б. Грінченко підійшов із культурно-історичних, філософських і психолого-педагогічних позицій.

Концепція української національної школи у спадщині Б. Грінченка складається з чотирьох взаємопов’язаних частин: моделі особистості виховання, моделі організації навчально-виховного процесу (зміст, принципи, методи і засоби), моделі керівництва навчально-виховним процесом і моделі особистості народного вчителя.

Ідеалом особистості, як вважав Б. Грінченко, є людина, яка гармонійно поєднує в собі високі духовні, культурні, розумові та фізичні якості, активно стверджує себе як громадянин, трудівник, патріот, демократ і гуманіст [16, с. 356].

Програма національної школи, згідно з концепцією педагога, включає широкий перелік дисциплін природничого, історико-гуманітарного й естетичного профілю. Основу ж становлять знання з рідної мови, літератури, фольклору, народознавства, природи, історії України. В основі концепції національної школи, за Б. Грінченком, має бути реалізація ідей демократизму та принципу національного як основи пізнання загальнолюдського, надання змісту навчання й виховання національного характеру, в основі якого – рідна мова та вивчення народознавства, народної творчості, вітчизняної історії, культури, мистецтва як складової світової думки, здійснення національного виховання, формування якісно нової особистості не тільки вихованця, а і вчителя. Таким чином,

Б. Грінченко обґрунтував головний принцип своєї педагогічної системи – принцип національного навчання й виховання [16, с. 358].

Питання педагогіки займали значне місце і у творчості українського письменника М. Коцюбинського (1864–1913 рр.). Протягом усього життя він не втрачав інтересу до питань народної освіти, до педагогічних ідей, до стану школи, до психології дітей та молоді. М. Коцюбинський був обізнаний з основними працями К. Ушинського, з його підручниками для початкової школи. За визначенням М. Серветника, про це свідчить перше відоме оповідання двадцятирічного письменника “Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє тьма”, яке було надруковане тільки після смерті автора. Могутня сила освіти, яка перемагає темряву життя та допомагає людям влаштувати свій добробут, – така ідея цього твору М. Коцюбинського [16 с. 255].

Письменник великого значення надавав сімейному вихованню, що має бути перебудоване на засадах національної педагогіки, та необхідності навчання дітей рідною мовою на кращих художніх творах. “Бачте, люде, що зробила з мене наука? – говорить молодий народний вчитель Андрій Соловейко. – З пропащого, нечесного вона зробила мене чесним, годним на добро, чоловіком. Розум, вченіє, грамота – велика сила. Як добре бути грамотним! Ніхто тебе не ошахрує – сам усе знаєш” [17, с. 325].

Слідом за К. Ушинським М. Коцюбинський пропагував поширення початкової освіти, підкреслював виховну силу освіти, знань, необхідність науки для широких верств трудового народу. Велику увагу приділяв він особі вчителя, його світогляду.

М. Коцюбинський наполягав на необхідності врахування індивідуальних особливостей дітей, їх навчання рідною мовою на кращих художніх творах української класики і дитячого фольклору. З цією метою він вважав за потрібне вести систематичні спостереження за дітьми; радив не примушувати їх “зубрити”, а також активно використовувати наочність у навчальному процесі, зацікавлювати дітей різноманітним викладом матеріалу, чергувати працю з розвагами. Сімейне виховання, на його думку, має бути побудоване на засадах національної педагогіки, без насильства і жорстокості. У своїх творах письменник критикував масову неграмотність населення, безправ’я народних учителів, а також догматичні методи навчання, презирливе ставлення окремих учителів до учнів; паличну дисципліну [8, с. 122].

Цікаві педагогічні погляди, співзвучні з ідеями К. Ушинського, висловлювала Л. Українка (1871–1913 рр.). Метою виховання, на її думку, є формування людини-борця; досягти цієї мети можна тільки завдяки розвитку природних здібностей дитини. Тому Л. Українка обґрунтовувала необхідність використання в народних школах спеціальної навчальної літератури, зокрема, книг К. Ушинського; забезпечення школи достатньою кількістю навчальних видань; підвищення соціального статусу народного вчителя, а також ідею організації колективних читань для народу. З метою реалізації останньої ідеї вона склала каталог для таких читань [8, с. 122].

В оповіданні “Школа” письменниця показала убогість і непристосованість до навчання шкіл, брак підручників і наочного приладдя, відсутність бібліотек для вчителів, залежність сільських вчителів від місцевої влади та духовенства. У листі до вчительки А. Макарової Л. Українка радила їй бути чесною і справедливою з дітьми, не допускати черствості та педантизму, тобто ставила перед учителем ті самі завдання, які свого часу ставив перед ним К. Ушинський.

Будучи, безперечно, обізнаною з педагогічними ідеями К. Ушинського, Л. Українка змолоду цікавилась питаннями освіти й виховання, була порадицею та вихователькою для своїх молодших сестер і братів. Дев’ятнадцятирічна поетеса навіть склала підручник стародавньої історії східних народів, за яким вчила у своїй “школі” [6, с. 254–255].

У творах, у яких письменниця розкривала свої педагогічні погляди, вона виступала з критикою системи освіти царської Росії, яка не забезпечувала навчання всіх дітей трудящих. У нарисі “Школа” (1895 р.) показаний жалюгідний стан, у якому перебували народні школи та вчителі народних шкіл.

Послідовником К. Ушинського був і талановитий письменник-педагог С. Васильченко (1879–1932 рр.) (справжнє прізвище Панасенко), який усе життя провів у селі, працюючи на вчительському терені.

У своїй педагогічній діяльності він використовував усе найкраще з ідей передової педагогіки, насамперед – із творів К. Ушинського. В автобіографії “Мій шлях” С. Васильченко згадує його підручник “Рідне слово”. Будучи солідарним із поглядами видатного педагога на роль і місце вчителя у процесі духовно-морального виховання, С. Васильченко писав: “Учитель на селі повинен бути енциклопедистом, у нього при школі повинна бути широка з усіх галузей наук бібліотека” [18, с. 272].

Серед багатьох талановитих діячів України чільне місце посідає Я. Чепіга (Зеленкевич) (1875–1938 рр.), творча спадщина якого – яскраве свідчення активного розвитку вітчизняної педагогічної науки у першій третині ХХ ст.

У відповідь на звернення редакції журналу “Світло” до педагогічної громадськості у 1913 р. він розробив “Проект української школи”, який став підсумком багаторічних роздумів ученого про створення національної системи освіти. У передмові до “Проекту” автор гостро критикував стару систему освіти та виступав проти школи, в якій весь навчальний процес побудовано на заучуванні й запам’ятовуванні матеріалу. Я. Чепіга запропонував двоступеневу програму освіти із шестирічним терміном навчання, що мало розпочинатися для дітей з шести років, розроблену відповідно до мети, завдань, принципів навчання, виховання та освіти з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей учнів.

Велику увагу вчений приділяв проблемі вивчення рідної мови, будучи переконаним, що саме через мову дитина переймає культуру рідного народу, його правові, соціальні, державні й побутові традиції. Яків Феофанович зазначав, що для дитини дуже важливе “уміння свідомо і

впевнено користуватись рідною мовою при викладі своїх думок, знань, прикладів зі свого, чужого життя, уміння оповідати все вичитане в книзі й писати ясно і правильно літературною мовою свого народу” [19, с. 16]. Він стверджував, що навчання дітей нерідною мовою збіднює сам процес навчання, затримує розумовий розвиток школярів. Учений стверджував: “Рідна мова – це народний скарб; в ній зібрано й сховано найкоштовніше, найкраще, найдорожче, – все, що підносить людину до найвищих ступенів культурного рівня, все, на чім будується його поступове, моральне, духовне й культурне життя, – його минуле й його майбутнє” [20, с. 124–125].

“Є школи і на Україні, – писав Я. Чепіга, – а справжньої освіти український народ од них не має. Не світ вони сіють у нашій народі, а темряву. В сучасній школі все, весь устрій, вся система, починаючи од читання шкодливо одбивається на освіті дитини, а через неї – на всьому українському народові. Такий стан освіти не може заспокоїти наших культурно-національних змагань і турбот” [20].

Важливим напрямом досліджень Я. Чепіги була педологія, дуже популярна на той час наука. Педологи вважали, що педагогіка – це тільки складова педології, а її об’єктом є дитина, яку потрібно всебічно вивчати, знати. Для цього слід використовувати пізнавальні можливості природничих наук, рефлексології, психології, а також культурно-історичний вплив оточення на розвиток особистості [21, с. 45]. Тому представники педології, серед них і Я. Чепіга, були прихильниками теорії вільного виховання. Орієнтуючись на закони так званого “вільного виховання”, Яків Феофанович радив розвивати особистісну неповторність кожної дитини, а в школі вивчати тільки ті предмети, які стануть учням у пригоді в подальшому житті.

У 1905–1914 рр. українські педагоги, письменники, освітні та культурні діячі сформулювали і виклали на сторінках преси основні теоретико-методологічні засади української національної школи. Прикладом цього є, зокрема, проекти української національної школи й освіти, розроблені С. Русовою та Я. Чепігою, іншими педагогами, редакційними комітетами журналів “Світло”, “Учитель” (м. Львів), “Народний вчитель”, “Українське життя” і доповнені резолюціями і вимогами різноманітних з’їздів, курсів, сходів, зібрань тощо. Аналіз цих проектів дає підставу зробити висновок про те, що в них чітко визначено мету, завдання, принципи, зміст і методи не тільки навчання, а ще й духовно-морального виховання в новій українській національній школі, її організаційну структуру, шляхи і способи підготовки нового вчителя, ряд інших важливих теоретичних і практичних питань. Об’єднувало названі проекти головне: відображення в них ідеї народності виховання, яка в методологічному плані виступає найважливішою закономірністю розвитку освіти і школи в Україні і ґрунтовна розробка котрої належить К. Ушинському.

В узагальненому вигляді мету духовно-морального виховання розробники і прихильники концепції української національної школи

визначали у формуванні різнобічно і гармонійно розвинутої особистості, розвитку кращих її природних здібностей, можливостей і талантів, людини естетично вимогливої, соціально зрілої, високоморальної, розумово розвинутої, працелюбної, громадянина і патріота України.

Зокрема, Б. Грінченко метою виховання вважав формування таких рис майбутнього громадянина України, як глибокий патріотизм, гуманність, добропорядність у відносинах між людьми всіх націй і народностей. Він виділяв розумове, моральне, естетичне, фізичне і трудове виховання. Головне завдання народної школи вбачав у підготовці дітей до майбутнього трудового життя. М. Грушевський метою виховання вважав підготовку майбутніх кадрів суспільності, від яких життя вимагає все більшої орієнтації, здібності, зручності, пристосування тощо. У педагогічній концепції С. Русової мета виховання виражена з особливим гуманізмом – допомогти вільній еволюції духовних і фізичних сил дитини, забезпечити культ особи дитини, яка вільно виявляє всі свої творчі сили. Я. Чепіга відзначав, що головна мета “правдивої освіти і правдивого виховання” – не перетворювати людську природу, а створювати умови для всебічного розвитку людської душі з урахуванням психофізичної природи індивідуума і прокладати шлях до широкої творчості і самодіяльності духа.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз висвітлення ідей духовно-морального виховання у творчій спадщині вітчизняних педагогів кінця ХІХ – початку ХХ ст. показав, що згадана проблематика досить активно обговорювалася в українській педагогічній науці зазначеного періоду.

Серед прогресивних наукових педагогічних ідей, які вплинули на подальше визначення та розвиток шляхів і засобів духовно-морального виховання особистості і повинні стати основою оновлення сучасної системи виховання, на нашу думку, варто виділити такі: ідею духовно спрямованої та національно змістовної інтегрованої гуманітарної освіти, в яку закладено життєтворчі засади (М. Грушевський, С. Русова, Б. Грінченко та ін.); ідею національного самовиховання (Б. Грінченко, Я. Чепіга, С. Русова та ін.); ідею створення педагогічної творчої майстерні (Х. Алчевська та ін.).

Продовжуючи традиції великого педагога К. Ушинського, представники нового елітного прошарку вихователів української національної спільноти кінця ХІХ – початку ХХ ст. у процесі духовно-морального виховання надавали виключного значення потенціалу релігії, християнським цінностям (С. Русова, Я. Чепіга та ін.). Вони розглядали християнську мораль як основний фактор відродження духовності та моральності як окремої особистості, так і суспільства в цілому, оскільки саме вона актуалізує увагу на внутрішньому стані людської душі, її цілісності та сумлінності.

Результати цієї статті свідчать, що К. Ушинський був відомий у педагогічному колі українського суспільства вказаного періоду, мав не тільки своїх послідовників, але й продовжувачів справи духовно-

морального виховання в Україні. Серед цієї когорти – Т. Лубенець, С. Русова, Б. Грінченко та ін. Вони не тільки схвально сприйняли його творчість, а й постійно втілювали його доробки у своїй праці, переносили його передові ідеї на український ґрунт. Особливо це стосувалося ідеї народності, поширення рідної мови і культури у процесі духовно-морального виховання, звернення до православних традицій тощо.

На наш погляд, подальше історико-педагогічне дослідження з порушеної проблеми можна проводити в напрямі з'ясування конкретного змісту поняття “духовно-моральне виховання” в розумінні педагогів вказаного періоду, а також конкретизувати його сутність, структуру і зміст відповідно до сучасних вимог освіти і виховання.

Література

1. Драчук Л.І. Морально-етичне виховання учнів на традиціях українського народу в процесі вивчення літератури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Л.І. Драчук ; Інститут педагогіки АПН України. – К., 2000. – 16 с.
2. Ільїна Т.А. Проблеми морально-релігійного виховання особистості в історії педагогіки (XIX – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т.А. Ільїна. – К., 1996. – 182 с.
3. Тхоржевська Т.Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Т.Д. Тхоржевська ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 38 с.
4. Гуменникова Т.Р. Концепція особистості в українській класичній педагогіці / Т.Р. Гуменникова // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2002. – Вип. 13.
5. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.) : хрестоматія / [упоряд. : Л.Д. Березівська та ін.]. – К. : Науковий світ, 2003.
6. Педагогічні ідеї К.Д. Ушинського / [відп. ред. В.І. Войтко]. – К. : Вища школа, 1974.
7. Лубенець Т.Г. Педагогические беседы / Т.Г. Лубенець. – СПб., 1913.
8. Сбруева А.А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах : навч. посіб. / А.А. Сбруева, М.Ю. Рисіна. – Суми : Сум ДПУ, 2000.
9. Артемова Л.В. Історія педагогіки України : підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / Л.В. Артемова. – К. : Либідь, 2006.
10. Русова С. Дидактика / С. Русова. – Прага, 1925.
11. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання / С. Русова. – Прага, 1924.
12. Націоналізація дошкільного виховання // Світло. – 1913. – Кн. 5.
13. Русова С. З з'їзду учителів / С. Русова // Світло. – 1914. – Кн. 5.
14. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / С. Русова. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1.
15. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Б. Грінченка / А. Животенко-Піанків. – К. : Просвіта, 1999.
16. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги : підручник / [А.М. Бойко, В.Д. Бардінова та ін. ; за заг. ред. А.М. Бойко]. – К. : Професіонал, 2004.
18. Коцюбинський М.М. Твори : в 6 т. / М.М. Коцюбинський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1.
19. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні : нариси. – К. : Радянська школа, 1991.
20. Чепіга Я. Проект української школи (Перші два роки) / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – № 3. – С. 14–30.
21. Чепіга Я. (Зеленкевич Я.) Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики : зб. психол.-пед. ст. / Я. Чепіга (Я. Зеленкевич). – К. : Друкарня Першої київської артілі друкар. справи, 1913. – Кн. 1. – 156 с.
22. Ніколенко Л.Т. Теоретичні засади навчання і виховання молодших школярів у педагогічній спадщині Я.Ф. Чепіги : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.Т. Ніколенко. – К., 2000. – 201 с.

КУЗНЕЦОВА О.Ю.

ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ УЧИТЕЛІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Питання підвищення кваліфікації учителів є центром дискусій педагогічної спільноти як в Україні, так і за кордоном. Багато в чому від